

Sidi
Mahrez
Camii'nin
içinden
bir görünüş

mî ve kıvrık dallarla süslenmiştir. Müezzin mahfili kuzeybatıdaki pâyenin yanında bulunmaktadır. Pembe renkli dört sütunun taşıdığı at nalı kemerli alt bölümle merdivenle çıkılan parmaklıklı bir üst bölümden oluşmaktadır. Ahşap üzerine yapılan kalem işi bezemeler son onarımdan kalmadır.

Caminin harimini kible yönü hariç üç yönden saran revaklı avluya, Sidi Mahrez ve Zeheb sokağı ile güneydeki çıkmaz sokağa açılan kapının önündeki merdivenlerden çıkılır. Revaklar, köşelerde altı duvar pâyesiyile yirmi altı sütun üzerindeki yirmi dört at nalı kemerden meydana gelmekte olup düz çatı ile örtülmüştür. Avlunun doğu kanadındaki kible duvarında, yanlardaki düz at nalı pencerelerin ortasında at nalı kemerli istirdiye yivli kavsaralı bir mihrap nişi yer almaktadır. Avludan harime girişi sağlayan dokuz kapıdan yan cephelerdeki düz at nalı, diğerleri at nalı kemerlidir.

Avlunun doğu duvarına bitişik olan minare burada daha önce var olan mescide aittir. Kare bir blok halinde caminin yarım kubbeleri seviyesine kadar yükselen minareye revaklara açılan sade bir kapı ile girilmektedir. Dört yöne yuvarlak kemerli ikiz pencerelerle açılan balkon şeklindeki şerefi üstte taşıyan küçük üçgenlerle son bulmaktadır. Bunun üzerindeki kısa tutulan petek bölümünün ardından prizmatik külâh gelmektedir. Avlunun kuzey köşesinde bulunan imam evi avluya merdivenli bir kapı ile açılmaktadır. Harime bağlantısı bir kapı ile sağlanan dikdörtgen planlı bu mekân ortada iki ayak üzerinde yükselen altı çapraz tonozla örtülmektedir.

Klasik Osmanlı sanatının Tunus'taki temsilcisi konumunda olan Sidi Mahrez Camii'nin plan düzeninin uygulandığı birçok yapı içinde bu camiye en yakını -dikdörtgen

planlı taşıyıcıları, tabhaneleri, kapı ve pencere gibi ayrıntıları dışında- Diyarbakır'daki Fâtihi Paşa Camii'dir. Bununla birlikte merkezî kubbenin etrafındaki yarım kubbeleri, Kahire'deki Mehmed Ali Paşa Camii ve Humus Ulucamii'nde olduğu gibi şişkin tutulmuştur. Osmanlı döneminde Tunus'ta yapılan camilerde daha sonra tekrar edilmeyen bu şemanın türbelerde kullanılması ilginçtir. Zira XVIII. yüzyılın ortalarında yapılan Bey Türbesi ile Mehdiye'de Hamza Türbesi merkezî planlı yapıların Tunus'taki diğer örnekleridir.

BİBLİYOGRAFYA :

- H. Saladin, *Tunis et Kairouan*, Paris 1908, s. 60; G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, Paris 1927, II, 853-855; a.m.f., *L'architecture musulmane d'occident*, Paris 1954, s. 463; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara 1954, s. 286; Slimane Mostafa Zbiss, "Tunus'ta Türk Sanatı", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (Ankara 19-24 Ekim 1959), Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1962, s. 417; a.m.f., *A travers les monuments musulmans de Tunisie*, Tunis 1963, s. 40; a.m.f., *Les monuments de Tunis*, Tunis 1971, s. 22; a.m.f., *La medina de Tunis*, Tunis 1981, s. 20; a.m.f., "el-Mehârib fi'l-'imâret-i'd-dîniyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî", *el-Hidâye*, sy. 2, Tunus 1984, s. 55; D. Hill - L. Golvin, *Islamic Architecture in North Africa*, London 1976, s. 96-97; A. Papadopoula, *l'islam et l'art musulman*, Paris 1976, s. 505; J. Binous, *Tunis, la ville et les monuments*, Tunis 1980, s. 109-110; Muhammed b. el-Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedid* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî - el-Cilânî b. Yahyâ), Tunus 1985, s. 185-197; Filiz Yenişehirlioğlu, *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıları*, Ankara 1989, s. 163; Abdelaziz Daoulati, "La céramique ottomane en Tunisie à l'époque turque et husseinite (XVIe-XIXe siècle)", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiri Özetleri*, Ankara 1991, s. 63; Mohamed Béji Ben Mami, "L'architecture ottomane: La mosquée M'hamed Bey à Tunis", a.e., s. 115; Kadir Pektaş, *Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri*, Ankara 2002, s. 67-71; P. Grandchamp, "Les beys moradites", *Revue tunisienne*, sy. 42, Tunis 1941, s. 227-232; A. Pellegrin, "Mosquées et zaouïas de Tunis", *Chaiers Charles de Foucauld*, sy. 2, Paris 1950, s. 225.

SİDÎ MUHAMMED

(bk. MEVLÂY MUHAMMED IV.)

SİDÎ UKBE CAMİİ

Tunus'un Kayrevan şehrinde
670-862 yılları arasında
inşa edilen cami.

Ukbe b. Nâfi tarafından kurulan Kayrevan şehrinde yer alan caminin temelleri 50 (670) yılında atılmıştır. 684-688 arasında ulucami, câmiu'l-kebir adı ile de anılan yapı Berberîler'in işgal ettiği şehirde hayli zarar görmüş, 693-697'de yeni baştan inşa edilmiştir. 84 (703) yılında Hassân b. Nu'mân tarafından mihrabı hariç yıktırılıp yeniden yapılan cami zamanla ihtiyaca cevap veremeyecek duruma gelince Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle Bişr b. Safvân camiyi 105 (724) yılında kuzey yönünde genişletti. Daha sonra Abbâsîler döneminde Yezid b. Hâtim tarafından 772'de mihrap dışında yıkıldı ve 157'de (774) yeniden inşa edildi. Ancak caminin mihrabı Ukbe b. Nâfi tarafından yaptırıldığı için yıkılmamış, duvarlarla çevrilecek korunmuştur. Kuzey Afrika'da hüküm süren Ağlebîler zamanında I. Ziyâdetullah (221/836) camiyi mihrapla birlikte yıktırıp tekrar inşa ettirmiş, 248 (862) yılında II. İbrâhim ibadet mekânını genişletmiş, orta nefte giriş bölümünün üzerini Bâb el-Bahû Kubbesi olarak adlandırılan bir kubbe ile kapatmıştır. Caminin Hafsi hânedanı döneminde de restore edildiği, güneybatı köşesinde ve Bâb el-Lala Reyâne diye adlandırılan kuzeybatı köşesindeki iki kapı üzerinde yer alan kitâbelerden anlaşılabilir. Osmanlı döneminde de yapının bazı bölümleri onarım görmüştür. Minberin sağında yer alan maksûre, kitâbesine göre Abdullah Türkiyoğlu Topal Mustafa tarafından 1034'te (1624-25), Bâb el-Bahû da yine kitâbesine göre 1244'te (1828-29) yenilenmiştir. Ayrıca avluya kitâbesinden 1258 (1842) yılında Süslü Ahmed b. Kâsım Ammâr'ın yaptırdığı anlaşılabilir bir güneş saati eklenmiştir.

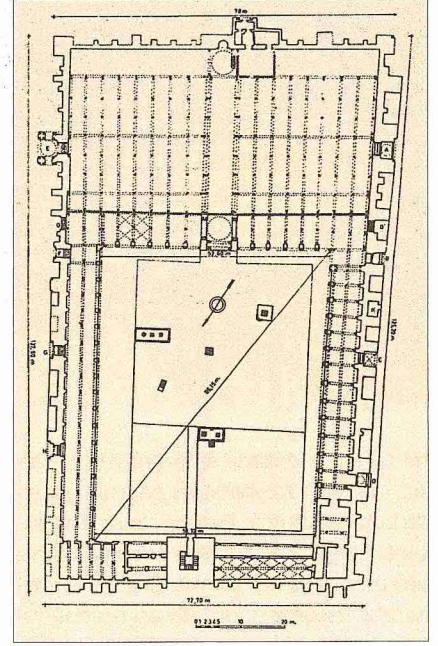
Sidi Ukbe Camii, Kayrevan'ın ilk yerleşim merkezi olan Medine'yi çevreleyen surların kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Güneyden kuzeye doğru daralan duvarları sebebiyle düzgün dikdörtgen plan göstermeyen cami, kare gövdeli kalın minaresi ve cephesi payandalarla desteklenen yüksek beden duvarları ile dıştan kale görünümüne sahiptir. Camiye yan cephe-

lerde yer alan sekiz kapıdan girilmektedir. 70 x 45,70 m. genişliğindeki harim yedi kemer gözlü, mihraba dikey on yedi neften oluşmaktadır. Daha geniş tutulan orta nef aynı genişlikte mihraba paralel bir nefle kesilmektedir. Bu nefler çatı hizasından yükseltilerek dıştan belli edilmiştir. Harimin önünde iki sıra kemerli son cemaat yeri bulunmaktadır. Orta nefin paralel nefle kesiştiği mihrap önü bölümü ve avluya bakan kısmı istirdiye yivli tromplarla geçilen birer kubbe ile örtülmüştür. Bunlardan mihrap önü kubbesi ilgi çekicidir. Dört sütuna oturan geniş ve yüksek at nalı kemerlerle taşınan kubbe, trompların arasında sütunçelere bağlı nişlerin bulunduğu sekizgen bölüm ve bunun üzerinde sekiz pencere ve on altı nişle teşkil edilen yüksek bir kasnağa oturur. Kubbe dıştan, her cephesi üçer at nalı kemerle bölümlenen kare bir alt yapıya oturan kasnak üzerinde yükselmektedir. Bu iki kubbe dışında harim tamamen düz damla kapalıdır. Son cemaat yerinin önündeki ve dördüncü sıradaki sütunlar kibleye paralel uzanan kemerlerle birbirine bağlanmıştır.

Harimin önünde yer alan dikdörtgen planlı avlu çifte revaklarla çevrilmiştir. Düz örtülü revaklar önde ikişer mermer sütun ve pâyelerin desteklediği at nalı kemerlerle taşınmaktadır. Daha geniş ve yüksek tutulan orta nefin avluya açılan kemerinin

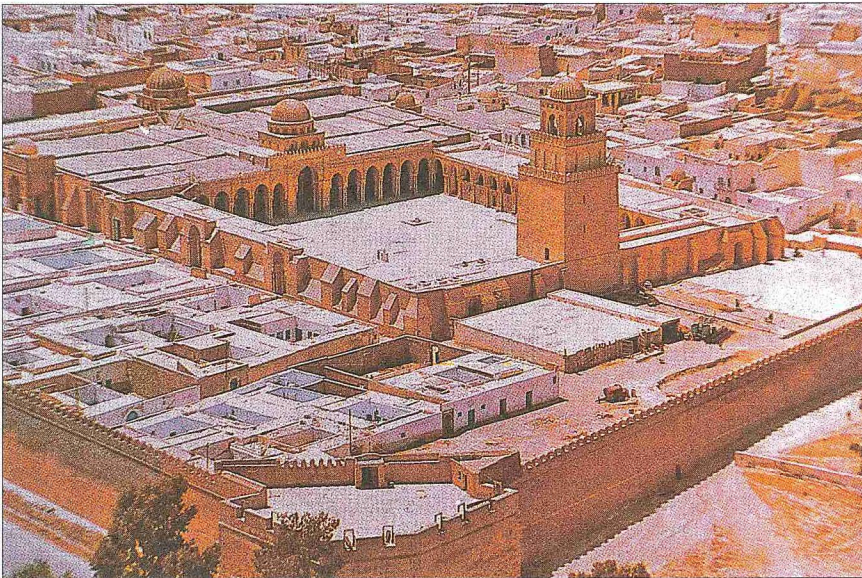
bulunduğu bölüm ve bunun yan kısımları çatı hizasından üste doğru yükselmekte olup dendanlarla taçlandırılmıştır. Orta nef ve bunu kesen mihraba paralel nef iki yanda çifte sütunlarla, diğer nefler ise tek sütunlarla taşınmaktadır. Harimi ve avluyu çevreleyen revakları taşıyan 50-60 cm. genişliğindeki atlıklara oturan sütunların üzerinde, taşıntılı ve yüzeyleri delikli kenger yapraklarının bulunduğu korint başlıklarla köşeleri volütlü orta kısımlarında uçları kıvrık iri yapraklar bulunan örneklerin çoğunlukta olduğu farklı düzenlemelere sahip kompozit başlıklar bulunmaktadır.

Başlıkların üzerindeki düz bir yüzey şeklinde düzenlenen yüksek impost bölümünden sonra üst örtüyü taşıyan at nalı kemerler gelmektedir. Diğerlerinden daha yüksek tutulan orta nefin kemerleri üstte düğüm yapan sade bir silme ile kuşatılmıştır. Kilit taşının üzerindeki düğümlerle tavan arasındaki yüzeyler kalın silmelerle sınırlandırılmış, bu kısımlar ve kemer alınlıkları, taş üzerine kabartma olarak yapılmış geometrik ve bitkisel kompozisyonlarla süslenmiştir. Kemerlerin üzerindeki satırlar, yanlarda ikişer sütunçeye dayanan dilimli kemerlerin içinde büyük sekiz kollu yıldız ve vazo içinden çıkan kıvrık dallara bağlı üslûplaştırılmış yapraklardan oluşan kompozisyonlarla süslenmiştir. Bunların içleri de oldukça ince işlenmiş daire ve kıvrık dallarla dolgulanmıştır.

Sidi Ukbe Camii'nin planı

Sidi Ukbe Camii - Kayrevan / Tunus

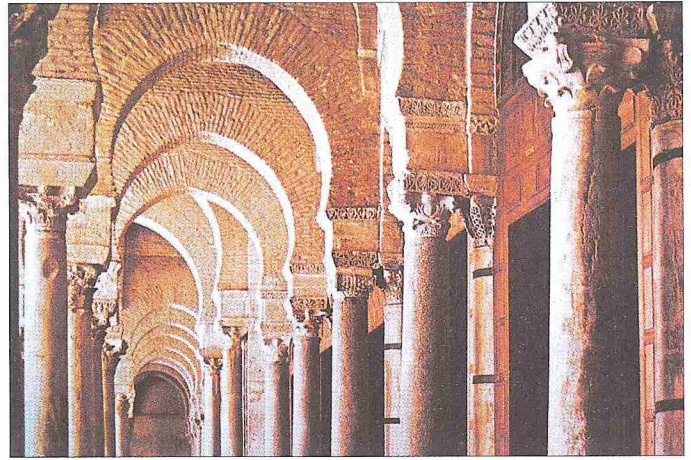
Kible duvarının ortasında bulunan mihrap 2 m. derinliğinde at nalı planlı bir niş şeklinde ele alınmıştır. Mihrabın at nalı kemeri yanlardan kırmızı renkli iki sütunla taşınmaktadır. Mihrap nişinin alt bölümü, iç kısımları geometrik ve stilize bitki kompozisyonları ile dolgulanmış mermer panolarla kaplanmıştır. Ahşapla kaplanan mihrap kavsarası boyama yoluyla yapılmış, kıvrık dallara bitişen üzüm salkımları, palmet ve rûmîlerin oluşturduğu bir kompozisyonla süslenmiştir. Mihrabın kemer yayı ve çevresi sarı tonların hâkim olduğu lüster tekniğindeki dikdörtgen çini levhalarla kaplanmıştır. Tik ağacından yapılmış on bir basamaklı ahşap minber süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Aynalık ve korkuluk mihrap nişinin alt bölümünde olduğu gibi dikdörtgen panolarla bölümlenmiştir. Panoların içi araları oldukça ince işlenmiş kıvrık dal, palmet, rûmî ve üslûplaştırılmış çiçek motifleriyle dolgulanmış eğri kesim tekniğinde ele alınmış, ajurlu bitkisel kompozisyonlarla süslenmiştir. Minberin bitişiğindeki maksûre ahşaptandır. Maksûrenin alt bölümleri içleri kafes şeklinde düzenlenmiş kare ve dikdörtgen panolarla bölümlenmiştir. Bunun üzerinde oyma olarak üslûplaştırılmış bitkisel kompozisyon ve kûfi kitabenin bulunduğu iki geniş kuşakla en üstte dendanlar yer almaktadır.

Avluda mihrap eksenini üzerinde yer alan ve avludan düz açıklıklı bir kapı ile geçilen minare, tuğla malzeme ile inşa edilmiş olup 10,67 m. kenarlı kare bir kaide üzerinde üç kademe halinde yükselmektedir. 31,5 m. yüksekliğindeki minarenin 19 m. yüksekliğindeki alt bölümü caminin 724 yılındaki genişletilmesi sırasında inşa edilmiştir. Küçük mazgallarla aydınlatılan bu kısmın üzeri dendanlarla sonlanmıştır. 5 m. yüksekliğindeki ikinci bölüm daha dar tutulmuş olup duvarları at nalı kemerli üçer nişle teşkil edilmiştir. Bunun da üst kısmı dendanlarla son bulmaktadır. Üçüncü bölüm ise yanlarda ve üstte kör nişler, ortada sütunçelerin taşıdığı at nalı kemerli pence-relerle teşkilâtlandırılmış olup üzeri dış-tan yivli bir kubbe ile örtülmüştür. Avluda su kuyuları ile bir güneş saati bulunmaktadır. Güneş saati beş basamaklı merdivenle mermer levhanın bulunduğu yüksekçe bir bölümden oluşmaktadır.

Birçok defa yıkılıp yeniden inşa edilen Sıdî Ukbe Camii önemli ölçüde I. Ziyâdetullah tarafından yapıldığı şekliyle günümüze ulaşmıştır. İbadet mekânının ortadaki daha geniş mihraba diik uzanan neflerin kible yönünde paralel bir nefle kesilmesinden meydana gelen planı, revaklarla kuşatılan avlusu ve kademeler halinde yükselen kare gövdeli minaresi, Kuzey Afrika'da sonraki dönemlerde yaptırılan camilerde de uygulanmıştır. Gerek yapı içindeki konumu gerek kare gövdesiyle Şam Emeviyye Camii minaresine bağlanan minare Kuzey Afrika ve Endülüs minarelerine örnek olmuştur. Ayrıca taşıyıcı işlevinin yanı sıra avludan gelen ışığın iç mekâna daha iyi ulaşmasını sağlamak amacıyla yüksek tutulan at nalı kemerler, mermer sütunların üzerindeki korint ve kompozit başlıklar, oldukça derin tutulan mihrap nişi daha çok süsleme amaçlı olarak kullanılan küfî yazılar, taş ve ahşap üzerine yapılan derin tutulmuş stilize bitki ve geometrik süslemeler, Mağrib ülkelerinde daha sonra inşa edilen camilerde vazgeçilmez özellikler olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Henri Saladin, *La mosquée de Sidi Okba à Kairouan*, Paris 1899; a.mlf., *Tunis et Kairouan*, Paris 1908; G. Marçais, *Coupoles et plafonds de la grande mosquée de Kairouan*, Tunis-Paris 1925; a.mlf., *Manuel d'art musulman*, Paris 1926, I, 15-34; a.mlf., *Les faïences à reflets métalliques de la grande mosquée de Kairouan*, Paris 1928; a.mlf., *Tunis et Kairouan*, Paris 1937; Ahmad Fikry, *Nouvelles recherches sur la grande mosquée de Kairouan*, Paris 1934; B. Roy - P. Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan II*, Paris 1950, s. 21-27; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara 1954, s. 24-27; a.mlf., *İslâm Mimari-*

Sıdî
Ukbe
Camiî'nin
harim
yönündeki
revaklarından
bir görünüş

si, Ankara 1965, s. 13-17; P. Sebag, *La grande mosquée de Kairouan*, Zürich 1963; a.mlf., *The Great Mosque of Kairouan*, London 1965; a.mlf. - A. Lézine, "Remarques sur l'histoire de la grande mosquée de Kairouan", *IBLA*, sy. 99 (1962), s. 245-256; A. Lézine, *Architecture de l'Afrique*, Paris 1966, s. 65-77; Slimane Mostafa Zbiss, *A Travers les monuments musulmans de Tunisie*, Tunis 1963, s. 46; A. Papadopoulo, *L'Islam et l'art musulman*, Paris 1976, s. 501-502; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1978; J. D. Hoag, *Islamic Architecture*, London 1979, s. 32-33; K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo 1989, s. 315-330; Mongi Kaabi, *Kairouan ville sainte de l'Islam en Tunisie*, Beyrouth 1990, s. 70-81; R. Ettinghausen - O. Grabar, *The Art and Architecture of Islam: 650-1250*, New Haven-London 1991, s. 94-101; S. Santelli, *Medinas: Traditional Architecture of Tunisia* (trc. K. Hilton), Tunis 1992, s. 68-69; R. Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*, Edinburgh 1994, s. 50-56; P. Jerwis, "Kairavan", *Environmental Design*, sy. 1-2, Roma 1989, s. 36-53; G. Yver, "Kayravan", *IA*, VI, 469.

▲ KADİR PEKTAŞ

SİDRETÜ'L-MÜNTEHÂ

(سدرۃ المنتهى)

Hız Peygamber'in,
Mi'rac gecesi
yanında ilâhî sırlara
mazhar olduğu ağaç.

Sözlükte "Arabistan kirazı denilen hoş gölgeli nebk ağacı" anlamındaki sidre ile (*Kâmus Tercümesi*, II, 385) münthâ kelimesinden oluşan sidretü'l-münthâ terki-bi "son noktada bulunan sidre" demektir. Terim olarak "Hz. Peygamber'in Mi'rac gecesi yanında ilâhî sırlara mazhar olduğu ağaç veya makam" diye açıklanabilir. Kur'an'da bir yerde sidretü'l-münthâ (en-Necm 53/14), bir yerde yalnız sidre (en-Necm 53/16) şeklinde geçer. Sıdr iki âyet-te de (Sebe' 34/16; el-Vâkıa 56/28) "ağaç"

mânasına gelmektedir. Çeşitli hadis rivayetlerinde yapraklarının yıkanmada kullanılması sebebiyle sıdr, ayrıca âyetteki konumu itibariyle sidretü'l-münthâ yer alır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "sdr" md.).

Sidretü'l-münthâ terki-biyle ilgili olarak başlıca iki görüş ileri sürülmüştür. Daha çok kabul gören anlayışa göre sidretü'l-münthâ semada bulunan, Mi'rac gecesi yanında Resûl-i Ekrem'in ilâhî sırlara mazhar olduğu bir ağaçtır. Çünkü terki-bin yer aldığı Necm sûresindeki âyetler Resûlullah'ın mi'racıyla ilgilidir. Yaygın kanaate göre Hz. Peygamber Mi'rac gecesi sidretü'l-münthânın yanında aslı sûretiyle Cebrâil'i görmüştür. Sidretü'l-münthâyı bürüyen şey ise Allah'ın nuru, melekler veya bilinmeyen başka şeylerdir (Fahredden er-Râzî, XXVIII, 253). Sidretü'l-münthâyı bu ismin verilmiş sebebi konusunda da çeşitli görüşler vardır. Cennetin son noktasında bulunması, aşağıdan yükselen ve yukarıdan inen şeylerin orada neticelenmesi, yaratılmışlara özgü bütün bilgilerin orada son bulması, ötesinin Allah'tan başkası için gayb âlemi olması gibi görüşler bunlardan bazılarıdır (Zemahşerî, VI, 48; Kurtubî, IX, 95). Taberî, farklı ihtimallerin hepsinin âyetin lafzına uygun olup tercih için kesin bir nakil bulunmadığından bunlardan birinin veya hepsinin mümkün olabileceğini belirtir (*Câmi'u'l-beyân*, XIII, 53). Bu açıklamaların ortak noktası sidretü'l-münthânın bir sınırı ifade etmesidir. Burası, Mi'rac gecesi Hz. Peygamber'in mazhariyeti dışında büyük meleklerin ve peygamberlerin ötesine geçemediği, yaratılmışların ilminin ulaşabileceği son nokta olarak kabul edilir. Yaygın kanaate göre Hz. Peygamber Mi'rac gecesi Cebrâil ile sidretü'l-münthâyı kadar gitmiş ve Cebrâil'in daha ileriye gitmesine izin verilmediği için kâbe kavseyne olan yolculuğuna refrefle devam etmiştir